

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՀԱՊԱՆՔ. ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ

ՄԱՐՏ 18՝ ՀԱՍԱՐԱԿԱՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ

Հասարակավարչութեան առանձնական գրուագները պատմել չսկսած, հարկ է ստեղծել որ փոքրիկ գաղափար մը տանք այն պատահարաց վրայ, որոնք պատրաստեցին զայն, կամ լաւ եւրեւր՝ որոնք պատճառ եղան Հասարակավարչութեան երևան գալուն, վասն զի հասարակավարչական դադափարը և գաղտնի ընկերութիւնը արդէն շատուց սկըսեր էին նոյն իսկ կայսրութեան ժամանակէն: Այս գաղափարները սնան և մեծացան Գաղղիա-Բորուսիական պատերազմին ժամանակ, իսկ յետոյ՝ պարտութենէն վերջը և ամբողջ պաշարման ժամանակ՝ Գաղղիա իշխանութիւն մը չունեցաւ, յիշակ պաշարման, յիշակ պատերազմի ամէն ալ պարապանունէն: Երբ էին Եթէ զինուորական, եթէ քաղաքական և եթէ տնտեսական իշխանութիւնը մէջերին կուրտեղով՝ մէկգլմէկ անգոր կ'ընէին, բազմաթիւ յանձնաժողովներ և ժողովակներ կազմուած էին՝ որոնք աւելի խոշորագոյն էին վարչութեան մը համար, և միով բանի՝ ոչ ումը կը հնազանդեցուէր: Ըստ ասից Մ. Տիւբանի « Բարիքու երեսփոխանը — ամէն ալ ծնեալք ի դաւառս, ի բաց առեալ զՏՏ. փիլար և Խոյճոր — որք սեպտեմբեր 4ի օրուէն վերջը Գաղղիա աղաւթելու պատասխանատուութիւնը վրանին առին, չգիտցան ոչ խաղաղութիւն ընել և ոչ պատերազմ »: Պէտք էր վարչութիւնը զբաղել կրթելու գգինեալ ժողովուրդը, զայն մոլորեցուցայ ազգացութենէն աղատելու, որով և կրնար ընտիր գունդեր ունենալ թշնամոյն դէմ կամ իրեն հաւատարիմ ազգային պահապաններ, բայց չբռաւ: « Արդէն

սեպտեմբեր տմէն գիտէր վարչութիւնը թէ ինչ վատահուծիւն պէտք էր ունենալ Ազգային պահապանաց գունդերէն ոմանց վրայ, որոնք զժաղդաբար բազմաթիւք էին, որք ծաղրածութիւն չմնաց որ չընէին մեր կալանաւոր զինուորաց վրայ: Սեպտեմբեր 19ին շարժուն պահանորդաց գունդ մը պաշտօնընկէց կ'ընէ իւր գլխաւորները՝ յետ մերժելու անոնց հնազանդելը, կը պարպէ զՄոն-Վալէրիէն բերդը՝ զոր պիտի պաշտպանէր, և ցիրուցան յետս կը դառնայ այն ժամուն՝ յորում գերմանացի սինակաց յառաջապահը սկսեր էին երևնալ ի Ռիւլլէ փոխանակ Ազգային պահապանքը պատժելու կամ զըսպելու, զարմանալի միամտութեամբ մը Տ. Ժիւլ Ֆալը՝ Սպայից ընտրութիւնը իրենց կը թողուր, զոգոցես կերպով մը համաձայնեղով ներքին թշնամոյն, որ շողորթութեղով առ ինքն կ'ուզէր ձգել զանոնք: Ամենայն ոք կը խօսէր այս ազգային պահապանաց վրայ, գովեստներով զայն կը գինովցընէին և մեծ խօսքերով խեղճ գլխէն կ'առնուին. և Աստուած գիտէ ինչ բաներ կ'ըսուէին իրեն: « Ահաւորք եղէք, ով հայրենասէրք, կը գոչէր Վիկտոր Հիւկօ. կեցէք միայն երբ խրճթի մը քովէն անցնիք, հոն ննջող փոքրիկ աղուն ճակատը համբուրելու համար »: Ասիկայ կ'ըսէր՝ երբ երբք օր առաջ այս « ահաւոր հայրենասէրք » բեր էին զՄոն-Վալէրիէն: Այս շար աւուրց մէջ չկար ուժով կամք մը, չկար միտք մը: Բարիք բաժնուած Գաղղիայէն ժամէ ժամ՝ կը յուսոր փրկուիլ ի գաւառաց: Աստի անտի քանի մը օդապարիկք կը բարձրա-

նային, բայց բնաւ մին՝ չէր վերագաւ-
նար, և այն քաղաքը՝ ուր կը գիւնէ սովո-
րաբար բոլոր աշխարհքիս շառաշը՝ չըր-
ջապատեալ սոյժմարտաքին լուծիւնէ,
թմբերէ էր իր սեպակաւն երևակայու-
թեանց աղաղակներէն: Մէջի անձնա-
տուր ըլլալուն լուրը յառաջ բերու հոկ-
տեմբեր 31ը, որ անօգուտ տեղ երկա-
րեց պատերազմը այլ ևս երեք ամիս,
և դիւրացոյց Գերմանացւոց ստուգա-
պէս ճաննալու զԲարիկ կրժող հիւան-
դութիւնը: Սակայն հասարակավարչա-
կանաց դաւը այն անգամուն ծաղու-
արծաթի վերջ մը ունեցաւ: Տ. էրնէ
փիքար կամաց մը սահեցաւ գնաց պա-
հապաններ փնտնելու, և կալանաւորել
տուաւ լուսնոտները՝ որոնք սեղանա-
տախտակաց վրայ կը պտտէին՝ ի զուր
աշխատելով գաղափար մը ըսելու:
պատճառը՝ վասն զի չունէին:

Հոկտեմբեր 31ի դաւը կրնար զգու-
շութեան խրատ մը համարուիլ Ազգային
Պաշտպանութեանը վարչութեան, զոր
ամենայն կերպով կ'ուզէր հաստատուն
պահել քաղաքացւոց մեծամասնութիւ-
նըն, և անոր համար վստահութեան քուէ
տալով՝ պահէր էր զայն իշխանութեան
մէջ. սակայն վարչութիւնը չգիտցաւ
գործածել իր ոյժը և իր տարած յաղ-
թութիւնը:

Այս ժամուս Բարիկու Ազգային պա-
հապանաց մէջ 100,000 անձանցմէ ա-
ւելի կար՝ յաջողակ ի ծառայութիւն և
'ի պատերազմ՝ գոնեա անոնց պինուո-
րական կրթութեան սկզբունք մը տը-
րուէր՝ ուսկից զուրկ էին, և որ կարեւոր
էր զեկտեմբերի և յունուարի յարձակ-
մանց համար: Պէտք եղած ժամանակին
գործածելու համար չպատրաստելով,
Բարիկ յուսահատ իր որմոց մէջ ամփո-
փեցաւ և ինքզինքը ուտելով լմնցաւ:
Զօրավարաց և ազգային պահապանաց
մէջ եղած փոփոխակի անվստահութիւ-
նը արտաքոյ կարգի էր: Զինուորը իւր
զօրավարին մտաց մէջ միշտ ծածուկ
փառասիրական նպատակներ կ'ուզէր
տեսնել, իսկ զօրավարը զգինուորս քա-
նի չեկողներու տեղ գրած էին. և վար-

չութեան զլիաւորք շմտածեցին հասա-
րակաց փրկութեան համար գործա-
ծել այդ գօրութիւնքը, որք այդպէս և
ռանգեամբ վաստակեցոն հասարակաց
կորստեան համար:

Ազգային պահանջորդը արդէն պա-
ռակտեալ իրեն վրայ գրուած երեւա-
կայական ծառայութեանէն, սկսեւ էր
ցրուիլ պտրապորդութեանէ և գինովու-
թեանէ: Ամէն օր բայ ի բանակին տա-
լիք կերակրոյ մասէն, 50,000 լիտր գի-
նի բերգեբը կը զրկուէր: Աշխատու-
թեանց դադարունքը պարպեր էր գոր-
ծարանները. չկար գործաւորին համար
ոչ աշխատութիւն և ոչ վարձը: Եւ ինչ
որ ալ ըլլար տարիքը, գլուխը կը գնէր
գինուորի զլիարկ մը, վերնազգեստ մը
կը հագուէր, հրացան մը կ'ընդունէր,
իր կանոնաւոր ռոճիկը կը ստանար,
ուրիշ վճարք մ'ալ կնկան համար և
վճարք մ'ալ տղայոց: Կը վարժէր ան-
գործութեան երկարատեւ պահապանու-
թեան և գինետանց մէջ. դիւրաւ ապ-
րուստը և ըմպելիքը կ'ընդունէր. ժա-
մանակ անցընելու համար քաղաքագի-
տութեան վրայ կը խօսէր իր ընկերաց-
մէ խոյր գլուխներուն հետ, որոնք ի-
րեն կը պատմէին գործադիւրս մը իր
աշխատաւորացմէ հանած շահուն վրայ,
գրաւագլխոյն տիրապետութեան և զըւ-
խաւորաց ժողովրդեան ըրած բռնու-
թեան վրայ: Ամէն գինետուն ժողովա-
տեղի մ'էր, ամէն պահապանաց կայա-
րան՝ խօսելու տեղի մը, եւ երբ այս
կայարաններուն զիմացէն, որք կտրած
տակառի պէս կը հոտէին, կ'անցնէին
զինուորք կամ շարժուն պահապանք՝
պատերազմի երթալու համար, իրենց
կը պռնացուէր: « Խրախոյս. յաղթող
դարձէր. արդէն գիտէր որ թէ այդպէս
չըլլայ՝ մենք հոն ենք » Եւ յիրաւի հոն
էին, բայց հոն կը մնային. այնպէս որ
շարժուն պահապանք և պինուորք վաս-
տակաւորք ի պատերազմելոյ և չտեսնե-
լով երեքը քուլերին զանոնք՝ որ զիրենք
յորդորած էին աղէկ կռուելու, չատան-
գամ Բարիկ մտան կամ ուղեցին մտա-
նալ գոյնելով « Կեցցէ խաղաղութիւն »:

Արդէն վարչութեան անձանցմէ ու մանջ սկսեց էին հաշտութեան մը ետեւէ ըլլալ: ՏՏ. փրորոք եւ ժիւլ Ֆալլը կը թախաձէկին իրենց ընկերքը որ Բարի-զու ժողովուրդը՝ սովուն սաստկութե-նէն տառապել չտան: Հիւանդութիւն-ներէ տուա՞յ եկած մահերը անհամե-մատ կերպով կ'առաւելուն (8238 մեռեալք 'ի նոյեմբերի, 12,855 'ի դեկ-տեմբերի): Ամէն խղճմտանք կ'ըմբռ-նէր որ հաշտութիւն մը պէտք էր եւ փութով, բայց ոչ որ կը համարձակէր ըսելու՝ Ազգային վարչութենէն ունե-ցած վախերնէն:

Յունուար 22ին Հասարակավարչու-թեան ապագայ անդամներէն ոմանք ընդ պատրուակաւ թշնամութիւնները սկսելու եւ հաշտութիւնը միայն 'ի Պէռ-լին ստորագրելու, փորձ փորձեցին տի-րելու Օդէլ տը Վիլի. սակայն միայն խառնակութիւն մ'եղաւ, զոր հազիւ իմացան մերձակայ թաղերն: Օդէլ տը Վիլի վրայ յարձակող գունդը 101դն էր, բանակեալ Պատուար իտալիոյ չրլկալքը: Իւր հրամանատարը խա-ղախորդ մ'էր՝ Ժան-Պագիտը Սէրիզիէ անուամբ: Բմբռնեալ 'ի յայտնի յան-ցանս ապստամբութեան եւ օրինաց հա-կառակութեան, անմիջապէս զինուո-րական ատենէ պիտի դատուէր. երբ վարչութեան անդամներէն միոյն մի-ջամտութեամբ ազատ թողուցաւ: Ե-թէ մեռած ըլլար, ոչքան սոհեր հիմա պիտի ապրէին, վասն զի ինքը եղաւ որ Արքէշլիք Դոմինիկեանները ապանեւ-տուաւ եւ կ'ապէշներ այրեց:

Ձինադադարունս ստորագրուեցաւ. գիտէ ամենայն ոք թէ քանի ծանրա-դին զոհողութեամբք: Այս միջոցիս Ազ-գային պահանջորդը 'ի Բարիզ 28,000 սպայ ունէր: Բարիզու դռները բացուե-լուն պէս՝ դուրս ելլալները սկսան. ար-դարացի պանդխտութիւն մը՝ բայց եւ որ աղէտալի ազդեցութիւն մը ունե-ցաւ՝ արդէն սպառնացեալ պատահա-րաց վրայ: Ամենայն ոք յոգնեւ էր գո-յուած մնալէն, հինգ ամսոյ չափ աչ-խարհքէս դուրս ապրելէն. կ'աճապա-

րէր երթալ գտնելու իրենները՝ զորս հեռացուցեր էր վտանգի ժամանակ. կ'ուզէր ելլալ այս աղմկայոյշ քաղա-քէն, ուր ամէն ժամ փողերը կը հըն-չէին. կը կարծուէր որ վտանգը անցեր էր. պարտքերնին կատարեր էին ա-ռանց օգտի մը պաշտպանեալ խնդրոյն. ամենայն ոք կ'ուզէր երթալ գիտնալու թէ ինչու « անձնասէր գաւառք », ինչ-պէս կ'ըսէր նախագահն Պոնփան, չէին եկած ազատելու զմայրաքաղաքը: Այս պէս անոնք որ կրնային մեկնել՝ թո-ղուցին զբաղաքը, առանց տեղերնին լեցնելու, յանձնեալ ինքիւրեն, այսին-քըն յանձնեալ բարկութեան, յուսահա-տութեան եւ անկարգութեան տարե-րաց: Մոնթակիւ հազարապետը մինչեւ 100,000ի կը հանէ բարեկարգ ազգա-լին պահապանաց թիւը, որոնք գնա-ցին գտնելու իրենց ընտանիքները 'ի գաւառս: Երբ կուտելու ժամը եկաւ, 'ի զուր փնտռուեցան, վասն զի չէին դարձած:

Երբ ժիւլ Ֆալլը Ձինադադարման վրայ կը հակաճառէր Տ. Պիսմարքի հետ, յետինս առաջարկութիւն մ'ըրաւ, որ յայտնի կը պուցընէ թէ որքան տեղեակ էր նա Բարիզու բարոյական վիճա-կին: « Վախնալով որ հաշտութիւնը չմերժուի Ազգային պահանջորդէն, զա-նիկայ զինաթմափ ընելու համար առա-ջարկեց ժիւլ Ֆալլի՝ որ հաց մը տրուի ամէն զէնք բերողի՝ ըլլայ ամբողջ, ըլլայ կոտրած »: Ժիւլ Ֆալլը զայդ Բարի-զու հայրենասիրական ոգւոյն նախա-տինջ համարելով՝ չընդունեցաւ: « Այն ժամանակէն 'ի վեր իմացանք՝ որ ապա-զայ Գերմանական կայսրութեան քար-տուղարն՝ Ժամը հինգին 'ի Վէրսայլիւր բնակութեան մէջ կ'ընդունէր Բարիզու լրագիրներէն մէկ մէկ օրինակ, որք 'ի Բարիզ կը ծախուէին ժամը եօթնէ ու-թը: Վարչութիւնը Ձինադադարումը կնքելու իսկ վախ մը կը զգար, վասն զի գիտէր որ մէկ տէր մը ունէր՞իս այս էր ազգային պահանջորդը, զոր ապագայ կարելի վախի մը համար կը ջնարար չա-հիլ, եւ որ պատրաստ էր կուտելու ընդ-

գէմ՝ որու ալ ըլլար, իր զէնքերը, առանձնաշնորհութիւնները և ոռնիկը պահելու համար:

Ելեմտից պաշտօնարանը ճշդիւ կուտար ոռնիկները, և բաժնելու ժամանակ շատ բարակը չէր քններ, էլ այլին ազգային պահապանացմէ ոմանք՝ որոնք երկու կամ երեք գունգերու մէջ ալ կը գտնուին. ամէնը ամուսնացեալ էին և քիչը կար որ միայն մէկ տղայ ունենար, և էլ այլին գնդապետը որոնք 1500 հոգւոց համար թոշակ կ'առնուին, մինչ ունեցածնին 800 անձ էր, եղան՝ որոնք իրենց բազդը չինեցին, կ'ըսէ վկայ մը: Ասիկայ ամենաստոյգ է: Պաշարման միջոց կրեց՝ և կրեց առանց տըրտընջելու՝ փոքրիկ եկամտով ապրողը, տկար պաշտօնակալը, գործաւորը կամ գործաւորաց զուխը, արգելեալն բնական տկարութեամբ մը՝ գտնուելու ի կայարանը, արձակեալ ծեր ծառայն, անթոշակ վարժուհին, այրին կամ աղքատ պալիկը. միով բանիկ՝ ստորին քաղաքացւոյն կէսը, որ չէր կրնար գնել ոչ գինի, ոչ միս, ոչ փայտ, ոչ ածուխ. որ ցուրտէն և տկարութենէն կը մեռնէր:

Իբրա, այո՛, դիւցազունք եղան, և Գաղղիա երբեք պէտք եղածին չափ պիտի չկարենայնոցա երախտաղէտ ըլլալ. վասն զի կրեցին ամէն բան՝ յուսալով միայն որ անիկայ պիտի չփոքրկանայ: Պաշարման ժամանակ, ամերիկացին Պրենսպոյտ, որ մեզ նայելով սիրով կը մոռնար իւր երկրին քաղաքական պատերազմը, բսեր է Տ. Պիամարքի. և բարիզ կապիկներէ բնուեալ խնթանոց մէջ, իրաւունք չունէր և կը սխալէր: Չէր խօսեր և չէր ալ կրնար խօսել, բայց եթէ փողոյներուն ծայրը և հասարակաց հրապարակներուն վրայ տեսածներուն համար. հոն, այո՛, տեսեր էր գինով ճոռմամբաններուն Մարսէյ լիեզ երգելը և պահանջը՝ որ ուրիշները զինուորական ջանքեր ընեն, որոց երեքք պիտի չընկերէին. բայց եթէ տունները քիչ մը նայած ըլլաւ և զուները բացած, այն ատեն պիտի տես-

նար ի գործ՝ Բարիզու բուն ժողովուրդը, այն՝ որ իւր փառքը կը կազմէ և իւր պատին է. տեսած կ'ըլլար զայն՝ համբերող, աշխատասէր, պատրաստ կրելու զամենայն իւր քաղաքը ազատելու համար, ուրիշ բան չուզող՝ բայց մեռնիլ՝ զայն գնելու համար. և զարմանալով որ իւր բարի կամքը, իւր աներկիւղութիւնը ընդգէմ հակառակ բաղդին և մահուան գէմ կուռելու փափաքը ապարդիւն մնացին, Ասոնք՝ երբ անձնատուր ըլլալու թուղթը ստորագրուեցաւ, լացին կրճատեալ հայրենիքը, լացին այնքան իղձերու և անօգուտ անձնանուիրմանց վրայ: Մէկալնոնք — խնթները և կապիկները — անոնք՝ որ յետ հաստատուն ազգային պահապանք ըլլալու, քիչ վերջը դաշնաւորաց յառապահէր պիտի ըլլային. դրա կը ցաւէին յիշելով պահանորդական հանգըստութիւնքը, խումբերը և ընկերավորչական խօսակցութիւնքը, յորս կը բաղկացուէր մտածելով և հայիւ ընելով որ լազոնգորտ հրապարակին կոթողին ամէն մէկ լիպրէն չորս ֆրանքի եղեր էր:

Ահաւասիկ համառօտիւ մը տեսանք եթէ ոչ էին ապագայ Հասարակաւարչութեան գործիք եղող անձինք, կը մնայ մեզ տկարիկ մը ձգել նաև այն ծածուկ իշխանութեան վրայ, որ կը դրոնակաւ Յաննանախոռմքանուամբ ի սկզբան ծածուկ և ապա յայտնապէս յերևան գալով՝ յափշտակեց օրինաւոր իշխանութիւնը, և երեք ամիսէն տակի բռնակալեց Բարիզու վրայ սրով և հրով:

Ազգային Պաշտպանութեան վարչութեան հաստատուելէն քիչ օր վերջը, կը տեսնուէր ի Բարիզ տեսակ մը ծածուկ վարչութեան ազդեցութիւնը: Ընտանեկան խորհրդոց պատրուակաւ, որը հսկողութեան յանձնաժողովի պաշտօն կը կատարէին, կը խափանէին օրինաւոր իշխանութեան հրամանները, ի կարգի կը դնէին ազգային պահապանաց սպայից ընտրութիւնքը, կը լաւ նային տիրանալ կուսակցութեանց վրայ և կը կազմէին այն խումբերը, յորոց

1871 թ. փետրուարին պիտի յառնէր Կեդրոնական Յունձնաժողովը։ Այս ճարտարութեամբ ծածկեալ իշխանութիւնը, թէպէտ արդէն զորաւոր, ուրիշ բան չէր ջանար, բայց թէ օրինաւոր իշխանութեան տեղ փոխանակելու։ Օրինաւոր իշխանութիւնը խորհեցաւ, բայց քիչ մը ուշ, որ ինքն էր տէրը, և թէ պէտք չէր որ այլոց թողու իրեն դէմ մաքառելու, և 1870 թ. դեկտեմբեր 10 ի հրովարտակով մը սահմանեց ցրուելու և ազգային պահապանաց գունդերուն և իոկատներուն մէջ նուիրակներէ կազմուած յանձնաժողովները », և հաստատեց նախկին ընտանեկան խորհուրդքը։ Ժողովները՝ առանց ցրուելու՝ դադարեցին ուղղակի միջամտութենէ մը և սպասեցին պատեհի մը՝ սկսած գործերէն նորէն շարունակելու համար։ Այս պատեհը ծնաւ ինքնին յետ Բարիզու անձնատուր ըլլալուն։

Թշնամութիւնը դադարեւ էին, բոլոր մեր բիրդերը թշնամոյն ձեռքը կը գտնուէին, հաշտութեան սղզնապօքիք տակաւին չէին վաւերացած, Գաղղիա կը գտնուէր ընդ մէջ իշխանութեան մը որ ալ չկար և ընդ մէջ իշխանութեան մը որ տակաւին չկար։ չգիտնալով ուրմէն հնազանդի, մատակարարութիւնը անոյ զիճակի մը մէջ էին. ամենայն ինչ ցրուեալ և մշտամշտ տարտամութեան մէջ էր։ Քաղաքը արտասուելի տեսիլ մ'ունէր, հետևակը, անձի հեծեալը, նաւատիկ արձակազէնք յամենայն կարգէ, կամաւորք յամենայն տեսակէ, ազգային պահապանք, շարժուն պահանորդք ումէն ալ կը թափառէին փողոցներուն մէջ ձեռուրդին 'ի գրպանի, հրացանին 'ի փաթեթոյի, անկարգացած յարեցութենէ և աւրուած յանգործութենէ։ Ըստ դաշանց ընդ Գերմանիոյ՝ կանոնաւոր պինուութիւն ասացեր էին պահելու զհեղուրդին. ասոնք զգուանք կ'ընդունէին։ Պէլ՝ Վիլի, Մոնմարգրի և Խալիլի փողոցի ազգային պահապանաց ծածուկ նշանաբան մը եղեր էր՝ որ պէտք էր անոնց

հետ իբր ընկեր վարուիլ, զանոնք բարեկամ ընել, վասն զի թերևս քիչ վերջը կարևոր ըլլար անոնց դէմ կռուիլ, և խոհեմութիւն էր զանոնք շահիլ։ Գինետուն կը տանէին զանոնք՝ աղէկ կողմեր, խօսեցնել կուտային ընդդէմ իրենց զօրավարաց, իրենց կը բացատրէին որ մատուցած էին և ապաքննող խմբներու առեն՝ միջոց միջոց կը հարցընէին. Այնպէս չէ. երբեք ձեր եղբարց վրայ հրացան պիտի չպարպէք և կը պատասխանէին՝ Երբեք։ Խօսքերնին պահեցին մարտ 18 ին օրը։

1871 թ. փետրուարի առաջին օրերուն մէջ Համազգային ընկերութիւնը շընչեալ 'ի Պլանքիէ, պատշաճ ժամանակ համարեցաւ՝ ազգային պահապանաց ցրուեալ ոյժերէն խումբ մը միայն կազմելու։ Այսպէս կրնար ձևանալ բանակ մը՝ զոր չար նպատակի մը պիտի գործածէր, մինչ չէին գործածած երկրին պաշտպանութեան համար։ Մտածուեցաւ զանաւորելու Բարիզու մէջ զըտնուած վաշտերը, թողու անոնց տեսակ մը իշխանակցութեան առանձնաշնորհութիւնը, միանգամայն զանոնք հպատակեցնելով կեդրոնական իշխանութեան հրամանաց։ Փետրուար 15 ին պատրաստիւ ժողովը մը ծանոյց ապագայ ընկերութեան նպատակն և նշանակքը։ Փետրուար 24 ին կանոնները ընդունուեցան։ Հարիւր տասն և չորս իոկատք հաւանք էին և խոստացեր էին չձանշալ ուրիշ իշխանութիւն՝ բաց 'ի կեդրոնական Յանձնաժողովոյ, որ այն օրու ընէ կազմուեցաւ և Բարիզու մէջ այնպիսի զօրութիւն մը եղաւ, որուն դէմ ոչ մի այլ կարող էր կռուիլ։

Կեդրոնական Յանձնաժողովը առաջին անգամ պաշտօնապէս հրամաններ տուաւ փետրուար 26-27 թ. գիշերը առ սպայս 2. բաժանման ազգային պահապանաց՝ 'ի ծառայութեան, և որոնք 'ի գործը զրուեցան։ Բայց իր ոյժը փորձելու և գործունէութիւնը հաստատելու համար՝ երկար ժամանակ պէտք չեղաւ։ Ինքն էր՝ որ իր նուիրակաց միջոցաւ կազմեց այն բազմութեան ցոյցերը, ո.

րոնք կը շրջադայէին ծառուղեաց մէջ, կը ժողովէին Պատգիլի հրապարակին վրայ, և երգելով կը շրջէին Յուլիսի սեան չորս կողմը: Հոն ազգային պահապանք և ցրուած զինուորք կ'եղբայրանային, մէկմէկու փոփոխակի անթառամ ծաղկանց փունջեր կու տային և աղաղակով կ'ողջունէին կարմիր դրօշը, զոր նաւաստի մը Ազատութեան Ոգոյն ձեռքին մէջ անցուցեր էր:

Իր մը՝ որ քաղաքականացեալ ազգի մը համար անկարելի կ'երևնայ, եթէ չգիտնայինք որ կրօնք, իմաստասիրութիւն և բարոյական, անկարող են ամբողջովին սպաննելու 'ի մարդ զանաաշուխիւն, ցրցուց յանկարծակի նաւամենէն տկարամտին՝ որ Բարիք յորպիսի՛ վտանգ կը դիմէր: Փետրուար 26ի ամբոխը կը խռնէր Պատգիլի հրապարակին վրայ: Ամբոխէն ոմանք ճանչցան և ցուցին Ոստիկանութեան հին վերատեսուէ մը վիշէնցիին անուամբ, որ նախատուելով և երեսին հարուածներ ընդունելով՝ փախաւ և կրցաւ ապականիլ Սէնդ-Սնդուանի փողոցին ծխավաճառի մը կրպակը: Հոն տեղէն զինքը գուրս հանեցին կանոնաւոր զինուորացիք 21 և 23 հետի որսորդացի մէ ոմանք: Երոց գունդերը ձեացեր էին պաշարման միջոց 'ի Բարիք խռնեալ ոչ այնքան վստահանալի տարեր: Ներէ: Քարշեցին զվիշէնցիին մինչև պահանորդաց կայարանը, ուր սպայ մը զինքը ապահով տեղ մը դրաւ և հրամայեց գոցելու երկվիթեայ վանդակքը: Ամբոխը դիմեց պահանորդաց կայարանին վրայ, որուն զլխաւորը արութեամբ դէմ դրաւ և չուզեց յանձնել իր կայանաւորը: Սակայն վիշէնցիին քաջութեամբ մը ըսաւ սպային. « Անգուտ տեղ պիտի ջարդուիք դու և քու մարդիկդ » և ինքնին բռնադով վանդակագուռը, ինքզինքը մասնեց ամբոխին:

Երկու ժամուան չափ՝ զինքը պըտըտ, ցուցին սեան պատուանդանին չորս կողմը և այնպէս անգթութեամբ հարուածեցին որ անճանաչելի եղաւ: Փոր,

ձեցին զանիկայ կախելու, բայց չկրցան: Զեռուընբըր, ոտուընբըր կապեցին և նետեցին ջուրին մէջ: Արի անձ մ'էր առաւծի մ'ոյժ և խրատոյս պէտք էր ունենալ, կ'ըսէ վիշոյ մը, որպէս զի կարող ըլլար տակաւին ճիգն ընել յետայնքան կրելու: Իրցաւ յաշողիլ ազատիլ իր կապերէն և լողաց Սէն գետին հասնելու, վասն զի ջրանցքի մը մէջ նետեր էին: Ամբոխը երկու կողմի թումբերուն վրայէն վազելով, կը հաւաքէր զանիկայ քարով և թրծեալ ազիւններով, զորս ափունքը կապուած նաւակի մը մէջ գտեր էր: Փոքր շոգեշաւի մը նաւաղղիչը խարխաւնչան մը նետեց իրեն, զոր սակայն չկրցաւ բռնել: շատ տկարացած ըլլալով՝ չկրցաւ հասնիլ տնկուած ցիւցերուն: Եղբքին մօտ էր՝ երբ մարդ մը գլուխը ձեղքեց ճանկաւոր ձողով մը, և ուրիշ մ'ալ երեսն 'ի վեր աղիւս մը նետեց: Թշուառ կը լը շարժելը առանց այլ ևս գիտակցութեան, աւելի կը ծփար քան կը լը զար: ջրին ընթացքէն մղուելով՝ ընկըմեցաւ իւր Սէն-Լուիի ծայրի եղած նաւակներուն տակ և ալ չերեցաւ:

Վրայէն առեր էին վերնագգեստը, որուն գրպանին մէջ գտեր էին թղթապահպանակ մը, զոր թղթատելով հետաքրքրութեամբ՝ գտան մէջը իր ծախուց հաշիւքը և այս մտածութիւնը, քաղեալ անշուշտ կրօնական բարոյազրկէ մը: « Փախիւր ամպարչուն, վասն զի իր շունչը սպանիչ է, բայց զինքը մի ատեր, վասն զի ով գիտէ թերևս Աստուած սիրտը փոխած ըլլայ » և իր պատմեն որ Պրիմարը ամերիկացի լրագրագետն էր հետ խօսելով ըսած ըլլայ թէ Գաղղիոցիք կարմիրամորթք են: Արդեօք ինչ կ'ուզէր հասկնալ: Լըբոնդ և Գլէման թոմա զօրավարաց մահը, Բարիքու հրդեհները, պատանդներուն ջարդը, եթէ վիշէնցիինի տանջանքները:

Ժողովուրդ մը որ կրնայ այսպիսի ոճի մը գործել կամ տեսնել լուսթեամբ՝ մօտ է կորսնցընելու իր աղաւտ կամաց ուղղութիւնը, և հարկ է՝ որ հսկողու,

թեան մը ներքե ըլլայ, բայց այս հակողք չկային և կամ անկարողք էին և սարսափածք, Զորեքչաթթի օրը մարտ 1ին իրոյ սիւսի բանակին գունդերէն ոմանք հաստատուեցան Շանգլիքէի թաղին մէջ: Ազգային ժողովը գումարեալ 'ի Պորտոյ, աճապարներ էր ընդունելու հաշտութեան սկզբնադիրքը: Գերմանացիք ձգեցին զբարիչ մարտ 2ին:

Այս 24 ժամ գրաւման միջոց, որ անձնասիրական փոքրիկ գոհութիւն մը տալու համար էր, կեդրոնական Յանձնաժողովը և Ազգային պահապանաց դաշնաւորութիւնը կենաց նշան մը չուտուն, մինչ ութ օր առաջ որոշեր էին ընդգիծմանը ցմահ: Գոհ եղան միայն կողոպտելով սրճարան մը՝ ուր գերմանացի զինուորք խմեր էին և այրելով Աստեղ հրապարակին մէջ ձիերուն թողուցած աղբը: արդարեւ տղայական իրինչպէս տղայական էր Բրուսիացի ըսպայի մը Յաղթական կամարին վրայ ատրճանակի հարուած մը պարպելը:

Թշնամոյն քաշուելէն վերջ՝ Ազգային ժողովը միտքը դրաւ ամենայն կերպով ջանալ բարեկարգելու երկիրը, և սահմանեց մարտ 10ին փոխանակ Բարիզու գումարուելու 'ի Վէրսայլ: Ազգային պահապանք որ կը յուսային թէ ժողովը 'ի Բարիզ գումարուելով դիւրաւ կրնային զայն նետել 'ի Սէն, մեծապէս զայրացան և նոր մատնութիւն մը կոչեցին զայն, և նոր օրակարգ մը հռչակեց՝ որ « ժողովը միապետական է, կ'ուզէ խեղդել զհասարակապետութիւնը և թագաւոր մը հրատարակել »: Ամենայն դաշնաւոր ընդունեցաւ զայս և պատրաստուեցաւ կռուելու: Դժբաղդաբար նոյն օրը Ազգային ժողովը վճարելիք մուրհակաց վերաբերեալ նոր տնօրէնութեամբ մը զայրացուեցան էր զվճարական. աւելցնենք նաեւ փետրուար 16ի հրովարտակը որ Ազգային պահապանաց վճարը վերուցեր էր և որ ամենէն մեծ պատճառ եղաւ զոյրացման, վասն զի այդ մարդիկ պիտի ապրէին և աւելի լաւ էր մեծագոյն զոհ մ'ընելով շարունակել այդ եղկեւեաց

վճարը քան զանոնք աւելի ևս մղել:

Յեղափոխական լրագիրք կը պնդէին խնդրոյ մը վրայ՝ որուն անտեղութիւնը իրենց չէր երեւար. « Թնդանօթները Բարիզու ժողովրդենէն հանդիսակու թեամբ շինուած ըլլալուն՝ ժողովուրդը անոնց վրայ իրաւունք ունէր »: Փաստ մը՝ որուն հաւասար է ըսելը թէ՛ Պետութեան կազմած ժողովրդեանն են, վասն զի ժողովուրդը վճարած է անոնց համար: Իսկ իրաւի Բարիզու ժողովուրդը՝ իբր սեպհական ստացուածք՝ մեծ խնամք տարեր էր անոնց և ամէն կերպով ջանացեր էր որ անոնք Բրուսիացուց ձեռքը չինկնան:

Կը պատմեն՝ որ այս միջոցներուս Ազգային ժողովին երեսփոխաններէն շատերը աղաչելու զՏ. Սէն-Մարք Ժիրարտէն, խօսիլ առ իւր հին բարեկամը Տ. Դիէր, Գլուխ վարչութեան, որպէս զի լուսաւորէ զպաշտօնարանը թէ ինչպէս պէտք էր շարժիլ այս պարագայի մէջ: Խօսակցութենէն ելլելով, որ երկար տևեց, Տ. Սէն Մարք Ժիրարտէն ըսած ըլլայ իր բարեկամաց « Տեսայ զԴիէր, չի գիտեր ինչ կ'ուզէ, բայց հաստատապէս կ'ուզէ »: Չենք գիտեր որ այսպիսի խօսք մը ըսուած ըլլայ, բայց ճշգրիտ կը նկարագրէ այն տարակուսեալ զայրոյթը՝ որով ըմբռնեալ էին լուսագոյն ոգիներն:

Վերջապէս՝ յետ գանդաղութեանց՝ որոց պատճառը ապագայն միայն կըրնայ յայտնել, որոշուեցաւ գործելու և ձեռք բերելու ժողովրդեան ձեռքը մատցած թնդանօթները: Վարչութիւնն ուղեց տիրել անոնց մարտ 18ին առաւօտը, սակայն ծրագիրնին չյաջողեցաւ: Թնդանօթներէն ոմանք ձեռք բերուեցան 'ի թաղականաց: Իսկ գունդերը կամ չգործեցին և կամ խառնուեցան թշնամոյն հետ: Լըքոնզ զօրավարն՝ որ զօրաց խմբերէն մէկուն կը հրամայէր՝ ինչպէս նաեւ զօրավարն Գլէման Թոմա, երբեմն բարձրագոյն հրամանատար Ազգային պահապանաց Պաշարման ժամանակ, կատաղիներուն ձեռքը ինկան, որոնք նախատինքներով և արհամար-

հական վարմունքներով տարուեցան 'ի Մանարգրը, Ռոդրիէ փողոցին տան մը մէջ, հոն կեդրոնական Յանձնաժողովէն 'ի մահ դատապարտուելով՝ մէկէն հրացանի բռնուեցան:

Կէս օրուան՝ ամենայն յոյս ջնջուեց էր, և յաղթութիւնը կորուսեալ էր: Դիէր յիշելով որ վիճակագրաց ֆէլտմարալստը կոռուելով մտեր էր 'ի վերնահա 1848ի, յետ նախ հոնկէ արտաքսուելու, հրաման ղրկեց ամենայն տեսչութեանց՝ դիմել 'ի վերսայլ, ուր պիտի հաստատուէր մշտամշտ վարչութեան աթոռը: Ինքն ևս մեկնեցաւ յետ հրաման տալու՝ որ պարպին հարուստի բերդերը և Տոտէի շոկատը 'ի վերսայլ կեդրոնանայ, որով հարկ էր թողուլ նաև զՄոն-Վալէրիէն: Այս բերանացի հրամանը կրկին և գրեց Սէվրի կամուրջը անցնելու ժամանակ: Վարչական անալիթիկը փութով ձգեցին զխարիզ և իրիկունը ամենայն պաշտամունք զրկուած իրենց գլուխներէն՝ խառնակութեան մէջ ինկեր էին: Բարիդ առանց ոստիկանութեան, առանց բանակի և առանց վարչութեան՝ խռվարարաց յանձնուեց էր: Եթէ Դիէր զարմացաւ իր յաղթուելուն վրայ, ոչ նուազ եղաւ կեդրոնական Յանձնաժողովոյն զարմանքը իր յաղթութեանը վրայ: Նոյն իսկ յաղթողներէն ոմանք կ'ըսէին. « Չէինք գիտեր ինչ ընել և շուարած էինք »: Մէկէն վարժարանի մը մէջ զուարուեցաւ 'ի ժողով և սահմանեց նոր ծրագրով մը որ իրեն գունդերէն երկըր երթան բռնեն պաշտօնարանը և քաղբիւղ զլիսաւոր մասերը: Այս ծրագիրս յաջողեցաւ, ոչ զի ճարտարութեամբ մտածուեց էր, այլ զի ընդգիմացող չկար: Ազգային պահպանացմէ խելացի մաս մը՝ ուղեց հաշտութեան ճամբով մը ներկայ և ապագայ արինահեղութեան գիմացն առնուլ: Առանց զինուց, եռագոյն դրօշով մը, փէ փողոցէն սկսան երթալ դէպ 'ի վանտովի հրապարակը, զոր բռնեց էին 87, 176 և 125 և վաշտերը զինեալ թընդանօթներով, որոց կը հրամայէր Պի-

տոն անուամբ զօրավար մը: Քաղաքուցուց խումբը խաղաղասիրական նպատակաւ մը կը կանչէր « կեցցէ խաղաղութիւն, կեցցեն կարգը, կեցցէ ժողովն Ոգջային »: Սակայն 'ի մտանց հրացանի հարուածներով ընդունուեցան և 13 մեռեալք և բազմաթիւ վիրաւորք հասկցուցին Բարիզու ժողովը: Դեան ողջամիտ մասին՝ որ չափաւորութեան ամէն յոյս վերցուեց էր. նա մանաւանդ կեդրոնական Յանձնաժողովը վճուեց էր՝ որ վանտովի հրապարակին մարդասպանք « արժանաւորք գտնուեց էին հայրենեաց »:

Բարիդ տակուին ապահով՝ որ պիտի յաղթէ, և վերսայլ՝ հաստատամիտ նորէն ձեռք բերելու Գաղղիոյ մայրաքաղաքը, կը փութային կուր սկսելու: Ապրիլ 21ի դաշնաւորք և բանակին գնդերը ճակատ առ ճակատ զրուուեցան 'ի մեծուղին Գուրպըմուայի: Յետ այդքան խաբուեցներու, դեռ կրակը չսկսած՝ ուղեցին փորձ մ'ընել ապրտամբները հրաւիրելու խելով մը տածելու և հնազանդելու օրինաց: Տփալքի բանակին վիրաբուժապետն, իր շքազգեստով, կրելով ձինն և քաղցի խաչը բաղին և գլխարկին վրայ, յառաջեց բանախօսելու. անմիջապէս սպանուեցաւ: Անկէ վերջը պատերազմն անողորմ եղաւ: Ապրիլ 3ին Հասարակավարչութիւնը ուղեց չուել վերսայլի վրայ, և 'ի գործ դնել այն հուշակաւոր պատերազմական ծրագիրը, որուն համար իր զօրավարացմէ մին Լիւլիէ՝ ծովային տեղապահն ըսած է. « Քաղաքազիտօրէն մտածելով՝ այս յարձակումը յիմարութիւն էր, զինուորապէս և ոչ մի քըննադատութեան արժանաւոր »: Ի Շադիյեան Տիւլալ զօրավարը ձեռք ընկաւ և անմիջապէս հրացանի բռնուեցաւ: Ֆլուրան՝ որուն գնդերը խառնաշըփոթ ջրուեց էին, ապաւինեցաւ պանդոկ մը՝ Շադուի կամրջին քով: Հոն յայտնուեցաւ և ճանչցուեցաւ երբ կը ծպտէր. պահապանաց հարիւրապետ մը սակրով մը գլուխը ճեղքեց: Կանոնաւոր բանակն ալ դաշնաւորաց օրի-

թիւնը մօտ 18էն վերջը ընդդիմու-
թեանն էր համար. զօրաւոր տարերք մը՝ որ
կրցաւ դիմանալ երկու ամիս պատե-
րազմի և եօթն օր ճակատամարտի՝ ի
Բարիզ, 1047 կտոր հրանօթ ունէր,
քսան և եօթը տեսակ, զորս ամէն ան-
գամ չկրցաւ օգտակար ընել պաշարուց
բաշխուելուն խառնակութեան համար:
Դուրս հանելով եթէ յառաջապահին,
եթէ բերդերուն և եթէ պարբսպոր-
մոց մէջ գործածուած հրանօթքը, երբ
օրինաւոր գունդերը Բարիզ մօտ 726
հրանօթք փողոցները պաշտպանելու
համար գործածուեցին, Հեծելազօրն
աննշան էր և երբեք 449էն աւելի ձի
չունեցան: Ընդհակառակն հետեակը
բազմաթիւ էր: Քսան լեգէոնը, կազ-
մեալ 25½ վաշտերէ, կը բաժնուէին ի
գործող և ի պահպանող խումբս: Ա-
ռալին մասին մէջ կային 3649 սպայք
և 76,081 զինուորք. երկրորդ մասին
մէջ 106, 909 անձինք, որոց կը հրա-
մայէին 4284 սպայք, որով ընդ ամէնը
կ'առաւելուր 191,000 թիւը. ուսկից
պէտք է հանել 80,000ի չափ անձինք,

որոնք կրցան միշտ յաջողիլ ծառայու-
թենէ փախուստ տալու: Ընդ ամէ-
նը՝ Հասարակավարչութիւնը ունեցաւ
140,000էն մինչև 150,000 կռուող-
ներ, զորս ինքը վարեց թէ ի ներքս
և թէ արտաքոյ Բարիզու:

Այս բազմութեան վրայ պէտք է ա-
ւելցնել 28 ազատ գունդեր ալ, ազա-
տագնացք, գործողք վայրկենական ազ-
գեցութեան համեմատ, և ոչ ումեք
հնազանդողք: Իրենց յարափոխ թիւը
մայիսի կէսին վերջերը կը հասնէր
10,820ի՝ հրամայեալը 310 սպաներէ:
Ամէն տեսակ և ամէն կարգի մարդիկ
կային մէջերնին, որոնք տարօրինակ ա-
նուանակոյութիւններ կ'ընտրէին. Թուր-
քոյք Հասարակավարչութեան. Լրտեսք
Պէրժուրէի, Մանկունք փարիզու, Ման-
կունք փէր-Տիւչէնի, Զածածք, Սրի-
կայք, Արձակազէնք Մարսէյլեզի, Կա-
մաւորք Յուլիսի-Սեան և վրէժխնդիրք
Ֆլուրանի, զորս ժողովուրդը կը կոչէր
— ով ժողովուրդ ապերախտ — վրէժ-
խնդիրք Ֆլուրանի:

Հ. Մ. Վ. ՆՈՒՐԻԻՆ

ՆՈՐԱՏԻՊ ՄԱՏՆԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

Դ — ԺԳ ԳՐԱՐ

Երկրորդ տպագրութիւն, յաւելուածովք և փոփոխութեամբք Հեղինակին:

Ծանօթ. — Բազմավէպ Հանդիսարանի բաժանորդաց
համար կարեւոր ԱԶԴ մը տնս ներկայ Պրակիս կողքին վրայ:

